

Fizika óravázlatok – tanároknak

VIII. rész

Bevezetés

Jelen évfolyam számaiban folytatjuk az előző év folyamán a mechanika témakörben közölt óravázlatokat. Az óravázlatok a következő struktúrát követik (Falus Iván nyomán): Motiválás (érdeklődés felkeltése) – Előfeltételek (előismeretek felidézése) – Kifejtés (az ismeretek feldolgozása) – Rögzítés (ismétlés, rendszerezés) – Alkalmazás (kézségek kialakítása) – Ellenőrzés. Az *Ellenőrzés* mozzanatán belül a fejlesztő értékelés oktatási módszerét alkalmazzuk (Csapó Benő nyomán): *Előzetes felmérés – Előzetes kompenzáció – Mediálás – Utólagos felmérés – Utólagos kompenzáció – A tudásbeli nyereség kiszámítása*

Erőtípusok: *A tömegvonzási erő*

a) *Motiválás*

Tudjátok, hogy miért esik le az alma a fáról (mint annak idején: éppen a Newton fejére)?

Tudtátok, hogy ugyanaz az aranytömb rugós mérleggel mérve súlyosabb a sarkoknál, mint az Egyenlítőn? Érdemes oly módon nyereséghez jutni, hogy az Egyenlítőn veszünk aranyat és az Északi- vagy Déli-sarkon adjuk el? Tudjátok, melyik magyar tudós szerkesztett egy torziós ingát, amellyel a geológusok ma is dolgoznak?

b) *Előfeltételek*

Ismert, hogy a Földünk alakja nem egészen pontosan egy forgási ellipszoid, ún. geoid alakú, a lapultsága miatt a sarkoknál a sugara 6.356,752 km, az Egyenlítőnél pedig 6.378,137 km, átlagos sugara 6372 km. Továbbá, hogy a Föld tömege mintegy 81 Hold-tömegeggyel azonos, a Hold átlagosan 384.000 km távolságra kering a Földtől, azaz mintegy 60 földesugárnyira.

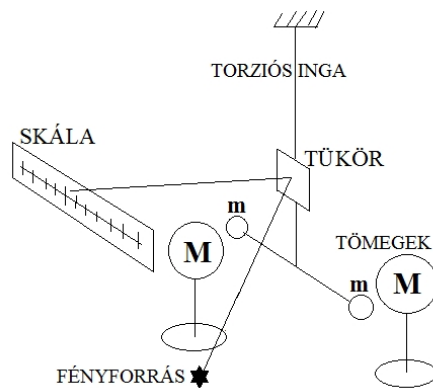
c) *Kifejtés*

A következő erőtypus, amivel itt foglalkozunk, az az ún. tömegvonzási erő. Amikor az a nevezetes alma Newton fejére esett – a történet bizonyára csak egy gonosz mítosz – arra is rájött, hogy mi tartja fogva a Holdat a Föld környezetében. Azt, hogy miért nem száguld tova a Hold pályáján a környezetünkből azzal magyarázta, hogy az égitesetek a tömegüknel fogva vonzást gyakorolnak egymásra, az ún. tömegvonzást. Azt is megfejtette, hogy ha a Föld vonzza a Holdat, miért nem esik a Hold a Földre egy idő után. Rájött, hogy a Hold esése közben mindig továbbhalad a pályáján, így alakul ki a körpálya. A Hold keringési periódusából és távolságából kiszámította azt a gyorsulást, amivel a tömegvonzási erő hatására a Hold a Föld felé esik. Kiderült, hogy a 60 földesugárnyira lévő Hold helyén a szabadesési gyorsulás 60^2 -szer kisebb, mint a Föld felszínén, azaz egy földesugárnyira. Tehát, az égitesetek között fellépő ún. tömegvonzási erő a

testek tömegein kívül, amelyekkel egyenesen arányos, még fordítottan arányos a távolságuk négyzetével: $F = k \cdot M \cdot m / r^2$. A képletben szereplő k az egyetemes tömegvonzási együttható, értéke $k = 6,67 \cdot 10^{-11} \text{ N m}^2/\text{kg}^2$. Ez egyike a legfontosabb természettörvényeknek. A tömegvonzási erő távolból hat a Newton által meghatározott gravitációs mező révén.

d) Rögzítés

Az ún. egyetemes tömegvonzás nem csak az égitestek között lép fel, hanem a környezetünk teste között is. Azért nem fedezték fel kis tömegű testek esetén, mert nagyon kicsi ez az erő. Azt, hogy a tömegvonzási erő egyenesen arányos a testek tömegével, és fordítottan arányos a közöttük lévő távolság négyzetével Henry Cavendish is igazolta, 1797-98-ban torziós ingájával megmérte az egyetemes tömegvonzási állandót. Az állandó számszerűen azzal a tömegvonzási erővel egyenlő, amellyel 1 m távolságból két 1 kg tömegű test vonzza egymást. Ezért olyan kicsi az értéke: $0,0000000000667 \text{ N m}^2/\text{kg}^2$. A tömegvonzással a magyar báró Eötvös Lóránd is foglalkozott, a maga szerkesztette torziós ingát ma is használják.

e) Alkalmazás

1. Számítsuk ki, mekkora centripetális gyorsulása kell, hogy legyen egy Föld körül keringő testnek, ha 384.000 km sugarú, illetve ha 6372 km sugarú körpályán kering! Mekkora e két gyorsulás értékeinek az aránya?

2. Számítsuk ki, mekkora tömegvonzási erő lép fel két, 1 kg tömegű test között, ha a közöttük lévő távolság 1 m?

f) Ellenőrzés (fejlesztő értékeléssel)

• *Előzetes felmérés*

1. Számítsuk ki, mekkora tömegvonzási erő lép fel az 1 kg tömegű test és a Föld között, amelynek tömege $5,97 \cdot 10^{24} \text{ kg}$, ha a közöttük lévő távolság épp a Föld sugara?

2. Ismerve a Föld és a Hold tömegeit, valamint a közöttük lévő átlagos távolságot, számítsuk ki, hol található az a pont, ahol a testek súlytalanságban vannak!

• *Előzetes kompenzáció Az előzetes felmérő megoldásai:*

1. Az 1 kg tömegű test és a Föld között fellépő tömegvonzási erő, ha a közöttük lévő távolság épp a Föld sugara: $F = 6,67 \cdot 10^{-11} \cdot 1 \cdot 5,97 \cdot 10^{24} / 6372^2 = 9,81 \text{ N}$. Azaz, az 1 kg tömegű test súlya.

2. A Föld és a Hold között az a pont, ahol a testek súlytalanságban vannak: $F_{\text{Hold}} = F_{\text{Föld}}$. Azaz: $k \cdot M_{\text{Hold}} \cdot m / (d-x)^2 = k \cdot M_{\text{Föld}} \cdot m / x^2$. Egyszerűsítések és behelyettesítések után: $(384.000-x)^2 = x^2 / 81$. Gyökvonás után: $384.000-x = x/9$, ahonnan $x = 9 \cdot 384.000 / 10 = 345600 \text{ km}$ a Földtől, és 38.400 km-re a Holdtól.

- *Mediálás*

A tömegek egymásra hatása távolhatás, egy gravitációs erőterén keresztül jön létre. Ennek a térnek bizonyos jellemzői vannak: intenzitása és fluxusa van. Az intenzitás vagy térerősség az egységnyi tömegre ható tömegvonzási erőt jelenti. A tér forrása a tömeg. Az M tömeg által létrehozott tér erőssége r távolságban $\Gamma = F/m = k \cdot M/r^2$. A térerősség mértékegysége az $1 \text{ N/m} = 1 \text{ m/s}^2$. Megfigyelhető, hogy ezt az értéket, azaz a testre ható tömegvonzási erőt (azaz a test súlyát) osztva a test tömegével épp a gravitációs gyorsulás értékét kapjuk: $\Gamma = g$. Ezt a teret az intenzitásvektorokon kívül még erővonalakkal (az erővektorok burkológörbéivel) is ábrázolhatjuk. Az erővonalaknak az egységnyi felületen áthaladó száma az erővonal fluxus. Két tömeg együttes terének intenzitását a két tér intenzitásának vektorösszegével számíthatjuk ki. A tömegvonzási erő az intenzitásvektorral párhuzamos. A bolygók a Nap körüli gravitációs tér görbülete mentén keringenek. A görbült tér, például a pszeudoszféra gondolatához Bolyai János elméleti munkássága is elvezet.

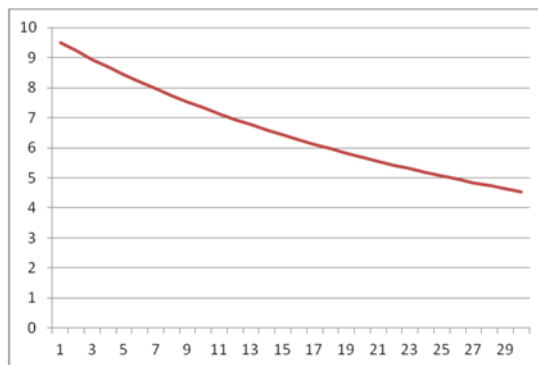
- *Utólagos felmérés*

1. Hogyan változik a Földtől mért h magassággal a gravitációs gyorsulás?
2. Fejezzük ki az első kozmikus sebességet a gravitációs tér intenzitásával!

- *Utólagos kompenzáció. Az utólagos felmérő megoldásai:*

1. A gravitációs gyorsulás (g_h) a Földtől mért h magasságban a Föld felszíni (g_0) gyorsuláshoz viszonyítva a következőképpen változik: $g_0 = k \cdot M/R^2$, $g_h = k \cdot M/(R+h)^2$. Elosztva a két gyorsulást, kapjuk: $g_h = g_0 \cdot R^2/(R+h)^2$.

A mellékelt grafikonon g értékének változását láthatjuk (ordináta tengely) a földfelszín feletti h magassággal (az abszcissa 100 km-es léptékben, egészen 2900 km magasságig). Például, a gravitációs állandó értéke a Himalája legmagasabb csúcsán: $g = 9,78 \text{ m/s}^2$.

2. Az első kozmikus sebesség az a sebesség, amellyel egy test mozog a Föld felszínéhez képest, hogy sosem esik a földre. Ehhez a Föld sugarával egyenlő körpályán kell mozognia. Ebben az esetben a centripetális gyorsulás éppen a gravitációs gyorsulás, vagy ha úgy tetszik, a gravitációs tér intenzitása: $v_1^2/R = g_0$, és az első kozmikus sebesség: $v_1 = (\Gamma_0 \cdot R)^{1/2}$. Kiszámítva: $v_1 = (9,81 \cdot 6370000)^{1/2} = 7906 \text{ m/s} = 7,9 \text{ km/s}$.

A tudásbeli nyereség kiszámítása (transzferhányados): $Tr = (X_{\text{utólagos}} - X_{\text{előzetes}})/(100 - X_{\text{előzetes}})$, ahol X – a felméréseken elért teljesítmény százalékban. Ezzel lemérhető, hogy valaki mennyit fejlődött az előzetes kompenzáció és korrekció, valamint a mediálás után az utólagos felmérőn az előzetes felmérőhöz képest.

Házi feladat

1. Rajzoljátok le egy magányos égitest körül a gravitációs tér erővonalait, valamint az intenzitás vektorokat, majd két égitest körül az eredő gravitációs tér erővonalait, és az intenzitás vektorokat!

2. Számítsátok ki a Föld és a Hold által egy 1 t tömegű mesterséges holdra gyakorolt tömegvonzási erők eredőjét, ha a három objektum helyzete egy egyenlő oldalú háromszög csúcsai által meghatározott!

3. Igazoljuk, hogy a gravitációs állandó értéke a Himalája legmagasabb csúcsán: $g = 9,78 \text{ m/s}^2$!

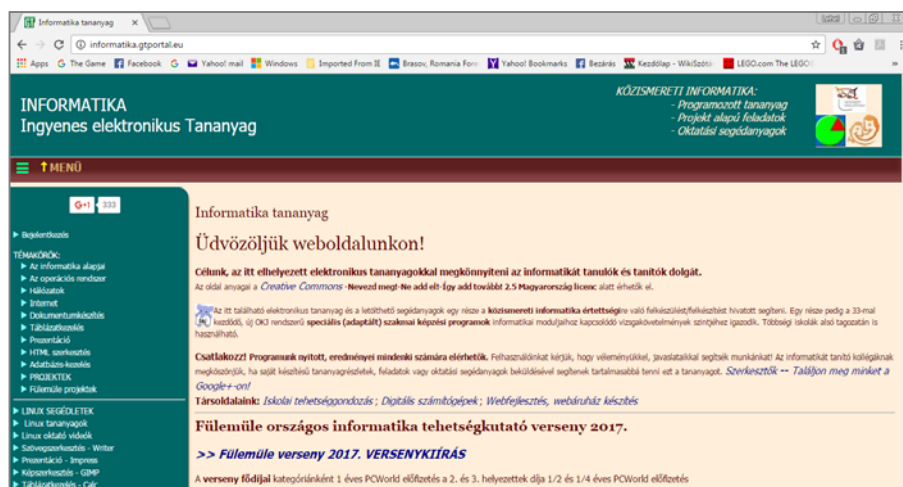
Kovács Zoltán

Az <http://informatika.gtportal.eu/> honlapon ingyenes informatika tananyagot találunk. A Gál Tamás szerkesztette honlap témakörei: Az informatika alapjai; Az operációs rendszer; Hálózatok; Internet; Dokumentumkészítés; Táblázatkezelés; Prezentáció; Html szerkesztés; Adatbázis-kezelés; Projektek.

A projektalapú feladatok révén a tanulók a valós életben előforduló problémák megoldásán keresztül tanulják meg az informatika alapjait.

A honlapon sok jó anyagot, ötletet találunk!

Jó böngészést!
K.L.I.